

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱՀ Ազգային ժողովի փոխնախագահ

ԱՐՑԱԽԸ ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՋԱԴԵՍ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ - XX Դ. ՄԿԻԶԲ)

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Շուշի, առաջադեմ, ազատագրական, ազգային գաղափարներ, մտավորական, կրթություն, սահմանադրական, ազատամիտ, պետականություն:

XIX դարի սկզբներից Արցախում, և մասնավորապես նրա կենտրոն Շուշիում, տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքը պարարտ հող է նախապատրաստում հասարակական-քաղաքական գործընթացների աշխուժացման համար: Այսրկովկասում Թիֆլիսից հետո Շուշին երկրորդ քաղաքն էր, որտեղ եվրոպական առաջադեմ գաղափարները ոչ միայն ընկալվում, այլ նաև կենսակերպ էին դառնում: Քանի որ Շուշին առևտրական բազմաթիվ թեկերով կապված էր եվրոպական և ռուսական խոշոր կենտրոնների հետ, հետևաբար, նոր առաջադեմ գաղափարների թափանցումը բերդաքաղաք՝ ավելի դյուրին ու սահուն էր կատարվում: Շուշեցի հարյուրավոր երիտասարդներ, սովորելով եվրոպական ու ռուսական նշանավոր համալսարաններում, շփվելով տեղի մտավորականության, հեղափոխական, հասարակական, քաղաքական գործիչների հետ, ոչ միայն վարակվում էին առաջադեմ գաղափարներով, այլև այդ ամենը բերելով հարազատ ծննդավայր, փորձում էին նոր մոտեցումներով նպաստել հայրենիքի զարգացմանը: Շուշիում նոր գաղափարների նկատմամբ առավել շատ ընկալունակ էին պատանիներն ու մտավորականները: Այդպիսի նպաստավոր միջավայր ստեղծվել էր թեմական դպրոցում, որը դարձել էր Արցախի ու հարակից հայկական գավառների առաջադեմ և ուսումնաստենչ երիտասարդության կենտրոն:

1840-ականներին, հայություն պահանջով, թեմական դպրոցների հոգաբարձուների խորհուրդները սկսեցին ձևավորվել ժողովրդի ընտրությամբ: Դա էլ նպաստել է, որ Շուշիի թեմականի տեսուչի պաշտոնում հայտնվեին տվյալ ժամանակաշրջանի լուսավոր դեմքերը: 1863 թ. Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչ է դառնում Պետրոս Շանշյանը: Նա բարձրագույն կրթություն էր ստացել

Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Սորբոնի համալսարաններում: 1849-1857 թթ. նա եղել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչը: Այդ ժամանակաշրջանը պատմության մեջ է մտնում «Շանշեան դար»¹ անունով: Մանկավարժական նոր մտքի ներկայացուցիչ լինելով՝ Պետրոս Շանշյանը վերացրեց աշակերտների նկատմամբ ծեծն ու բռնարարքները, մտցրեց ուսումնական նոր ծրագրեր, բարձր աստիճանի հասցրեց բնագիտական առարկաների դասավանդումը: Դպրոցում պատշաճ տեղ հատկացվեց մայրենի լեզվին:

Լեոն իրավացիորեն նկատել է, որ «Շանշեանի դարը միաժամանակ և այն շրջանն է, երբ մեր դաստիարակութեան, մեր գրականութեան մէջ կրօնական տարրը սկսում է պակասել և հետզհետէ զարգանում ու մեծանում է հայրենասիրական կամ, աւելի ճիշտ, ազգասիրական տարրը... Ազգային ուժեղ ինքնագործունեութիւն եւրոպական լուսաւորութեան առաջնորդութեամբ – ահա Շանշեանի կառավարած դպրոցի նշանաբանը»²:

Շանշյանի գործը շահմանափակվեց դպրոցի պատերից ներս: Նա անզիջում պայքար սկսեց նաև հասարակական առաջադիմությունն արգելակող ճորտատիրության դեմ: Լինելով ունեցվածքի տեր, նա, 1851 թ. իրեն հպատակ գյուղացիներին ազատեց ճորտությունից: Նա աղքատ գյուղացիներից հարկեր ու տուրքեր չէր ստանում, ավելին՝ վճարում էր վերջիններիս հարկերը: Պետրոս Շանշյանն իր միջոցները ծախսում էր հոգալու համար հասարակ ժողովրդի կարիքները. կառուցեց ընդհանուր օգտագործման համար հացահատիկի պահեստ, խոտանոց և հարդանոց³:

Նախքան Պ. Շանշյանի Շուշի գալը՝ արցախյան միջավայրում նրա գաղափարների արմատավորման համար պարարտ հող էր նախապատրաստվել: 1858 թ. շուշեցի մի խումբ երիտասարդներ ստեղծում են «Ընթերցասիրաց ընկերություն»-ը: Մշակութային այդ օջախը շուտով դառնում է սահմանադրական և ազգային հարցերի քննարկման կենտրոն:

«Ընթերցասիրաց ընկերության» ազդեցության տակ, Շուշիում, 1860-ական թվականների սկզբին, բացվեց «Դպրոցասէր հայունհեաց ընկերություն»-ը, 1865 թ.՝ «Ազգանուէր հայունհեաց ընկերություն»-ը, 1868 թ.՝ «Շուշիի կուլտուրական միություն»-ը, 1890-ական թվականներին՝ «Մարդասիրական», «Դպրոցասիրաց», «Թատերական», «Հայունհեաց բարեգործական» ընկերությունները⁴,

¹ Լեո, Պատմութիւն Դարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1818-1913), Թիֆլիս, 1914, էջ 283:

² Նույն տեղում, էջ 284:

³ Եղիշէ Գեղամեան, «Պետրոս Շանշեան», Գործ, № 2, փետրվար, Բագու, 1917, էջ 76:

⁴ Վ. Բալայան, Դրվագներ արցախյան ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 51-52:

որոնց գործունեության հիմքում դրված էին համամարդկային ու ազգային արժեքներ: 1859 թ. Շուշիում առաջադեմ հասարակության մի շարք ներկայացուցիչներ կաթողիկոսից պահանջում են թեմականի հոգաբարձուների խորհրդի կազմում ընդգրկել նաև Համբարձում-աղա Հախումյանին, որը սահմանադրական շարժման կողմնակից էր և բավականին ջանադիր էր ազգային հարցերում: 1860 թ. հունվարի 24-ին հոգաբարձուների խորհրդի անդամ ընտրվելուց հետո, Համբարձում աղա Հախումյանը դառնում է Շանշյանի համախոհներից մեկը: Պետրոս Շանշյանը, նրա տեղակալ Պերճ Պոռշյանը, թեմականի ուսուցիչներ Ղազարոս Աղայանը, Սեդրակ Մանգինյանը, իրենց շուրջը համախմբելով շուշեցի պայծառամիտ մտավորականությանն ու ազգային առաջադիմական ուժերին, մի աննահանջ պայքար են սկսում կղերականության ու պահպանողական ուժերի դեմ:

«Դժուար թէ Շուշին երբևիցէ տեսած լինի այնպիսի փայլուն գաղափարական շրջան, – գրել է «Բագուի ձայն» թերթը, – որպիսին հանդիսանում է Շանշեանի, Պոռշեանի, ապա և Սեդրակ Մանգինեանի ու Ղազարոս Աղայեանի էպոխան: Այդ մարդիկ էին, որ մի թարմ հոսանք մտքին Շուշուայ լճացած կեանքի մէջ և պայքարելով տիրացուների, կոնսիստորիայի և թեմական իշխանութեան դէմ՝ իրագործեցին երիտասարդութեան իղձերն ու տենչերը»⁵:

Շանշյանի տեսչության շրջանում Շուշիի թեմականում ազգային դաստիարակության հարցն այնքան բարձր աստիճանի էր դրված, որ ժողովուրդը թեմականն անվանում էր «եղիշեան դպրոց»: Այդ տարիներին, Շուշիում ազատամիտ գաղափարներով տոգորված երիտասարդությունն առաջ էր քաշել հետևյալ պահանջները՝ 1. Վանքապատկան բոլոր կալվածքներից ստացված եկամուտների նպատակաուղղումը դպրոցների պահպանմանը, 2. դպրոցներում հայ հասարակության բոլոր խավերի երեխաների պարտադիր ընդունում, 3. սեմինարիաների շրջանավարտներից չպահանջել անպայման դառնալ քահանա, 4. սեմինարիաները դարձնել գիմնազիաներ, որպեսզի շրջանավարտները կարողանան ուսումը շարունակել ռուսական համալսարաններում⁶: Հետամնաց հոգևորականությունը, Գևորգ քահանա Արամյանցի գլխավորությամբ, պայքար է սկսում Պետրոս Շանշյանի, Գարեգին Մուրադյանի (ապագայում հայտնի եպիսկոպոս, կաթողիկոսի թեկնածու) և նրանց համախոհների դեմ՝ վերջիններիս մեղադրելով լյութերականութեան մեջ: Նույնիսկ Գարեգին Մուրադյանին ուստիկանության միջոցով վճռում են Շուշիից:

Պետրոս Շանշյանի նկատմամբ վերջնականապես հաշվհարդար տեսնելու

⁵ Բագուի ձայն, № 119, 24 օգոստոսի, Բագու, 1913:

⁶ Նույն տեղում:

համար կղերականներին հաջողվում է 1864 թ. հուլիսին Շուշիից հեռացնել առաջադիմական ուժերին սատարող Արցախի թեմի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին:

Պետրոս Շանշյանի և նրա համախոհների ցանաձ հունդերն այնքան խորն էին, իսկ Շուշիի հայությունն էլ այնչափ կարոտ նոր առաջադեմ գաղափարների և քաղաքացիական հասարակութայն վայել կենսակերպի, որ պահպանողականների շանքերն ապարդյուն անցան: Պետրոս Շանշյանի գործը շարունակեցին Սեդրակ Մանդինյանը, Ղազարոս Աղայանը, Սիմոն Հախումյանը, բժիշկ Առուստամյանը: Թեմականում նրանք տպագրեցին «Գործ» ամսագիրը, որտեղ արձարծվում էին ազատասիրական գաղափարներ:

Թեմականը քահանաներ պատրաստող հաստատությունից տարեցտարի վերածվում էր ազգային, գաղափարական գործիչների դարբնոցի: Շրջանավարտներից ամեն մեկը մի լուսավոր ճրագ էր դառնում խավար իրականության մութ անկյուններում:

1880-ական թվականներին Շուշիում հետադիմական և առաջադիմական ուժերի միջև պայքարն ավելի էր սաստկանում: Հետադիմական ուժերի պարագլուխ Կարապետ եպիսկոպոս Այվազյանին հաջողվում է Մակար Ա Տեղուտցի (1885-1891) կաթողիկոսի միջոցով առաջադեմ մի քանի գործիչների, որոնց թվում՝ Ստեփան բեկ Յուզբաշյանին և Նիկոլայ Աթաբեկյանին, զրկել թեմականի հոգաբարձուների խորհրդում ընտրվելու իրավունքից: Թեմականի վիճակը ծանրանում է:

XIX դարի 90-ական թվականների սկզբներին, առաջադեմ ուժերի ճնշման տակ, թեմական դպրոցի տեսուչ նշանակվեց եվրոպական բարձրագույն կրթություն, շուշեցի լուսավոր դեմքերից, Արցախում դաշնակցության հիմնադիրներից մեկը՝ Լևոն Սարգսյանը: Նա դպրոցում նոր աստիճանի հասցրեց ազգային դաստիարակության դրվածքը: Լևոն Սարգսյանի նկատմամբ նույնպես հալածանքներ սկսվեցին: 1894 թ. Շուշիի հասարակությունը բաժանվել էր երկու մասի: Մեծամասնությունը պաշտպանում էր Լևոն Սարգսյանին, իսկ մյուս մասը՝ փորձում նրան տապալել: Վերջիններս «Նոր Դար» թերթի միջոցով մի արշավ սկսեցին շանշյանական գաղափարները ոչնչացնելու ուղղությամբ: «Նոր Դար»-ականները խարդավանքների միջոցով Լևոն Սարգսյանին հեռացրին աշխատանքից՝ մեղադրելով անաստվածության մեջ: Նման մեղադրանքներ ներկայացրին նաև Դեմուրյանին: Լևոն Սարգսյանի հետ միասին դպրոցից հեռացավ նաև ողջ ուսուցչական կազմը: Ազգային հեղափոխական գործունեության համար դպրոցից հեռացրին մի խումբ աշակերտներին՝ Սուրեն Մալխասյանին, Բ. Տոշյանին, Գրիգոր Գորգյանին, Դավիթ Տեր-Մկրտչյանին, Գևորգ Առստամյանին:

Թեմական դպրոց խցկված պահպանողական ուժերի անունից եպիսկոպոս

Գառնակերյանը 1900 թ. նոյեմբերի 23-ին դիմում է գավառապետին, վերոհիշյալ աշակերտներին՝ որպես խոռվարարների, Շուշիից աքսորելու պահանջով: Աքսորվող աշակերտներին ուստիկանների ուղեկցությամբ դուրս են տանում քաղաքից: «Նրանց ընկեր աշակերտները թողին դասերը և գնացին տեսնելու աքսորուողներին: Տեսարանը յուզիչ էր, – պատմում է ականատեսը, – աքսորուողները յանձնարարում էին ընկեր աշակերտներին վրէժխնդիր լինելը»⁷:

Պայքարը երկու կողմերի միջև օրեցօր ավելի էր թեժանում: Վերոհիշյալ միջադեպից մեկ տարի շանցած՝ 1901 թ. հունիսի 10-ին, Բենիկ վարդապետը նոր գրություն է հղում Շուշիի գավառապետին: Ներկայացրած փաստաթղթում նա Շուշիում սկսված աշակերտական ցույցերի կազմակերպման մեջ մեղադրում է թեմականի շրջանավարտ եզոր Առստամյանին (Մենակ), որն իր տանն աշակերտական խմբակ էր ստեղծել և զբաղվում էր քաղաքական գործունեությամբ: Այդ ամենի մեջ Բենիկ վարդապետը մեղադրում է նաև Դավիթ Տեր-Մկրտչյանին, Գրիգոր Տեր-Ստեփանյանին, Նիկողայոս Պողոսյանին, Ղուկաս Վարդապետյանին, Ալեքսանդր Ծատրյանին (Թուբենի): Նա գավառապետին առաջարկում է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել, իսկ եզոր Առստամյանին՝ արտաքսել քաղաքից⁸: Նման վերաբերմունքը չի ընկճում եզոր Առստամյանին: Ավելին՝ նրա, Թուման Թումյանի (Թորգոմ) և Ալեքսանդր Ծատրյանի նախաձեռնությամբ Շուշիում սկսեց գործել «Կոկոն» խմբակը, որի կազմում էին թեմականի և ռեալական ուսումնարանի աշակերտներ ու շրջանավարտներ⁹:

Հայկական դպրոցները դարձան ազգային ազատասիրական գաղափարների տարածման կենտրոններ: Նման պայմաններում ցարական իշխանությունները անհանդուրժողական կեցվածք որդեգրեցին հայկական դպրոցների նկատմամբ:

1890-ական թվականներից իշխանություններն սկսեցին փակել հայկական դպրոցները: Բռնագրավվում էին դպրոցական շենքերը, գույքը, դպրոցների համար եկամտի աղբյուր հանդիսացող հողակտորները, կրպակները, անգամ՝ բանկերում սառեցվում էին մասնավոր կտակները, արժեթղթերը:

1899 թ. օգոստոսին Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչ Տիրայր վարդապետի՝ էջմիածնի Սինոդին ներկայացրած զեկուցագրում նշվում է, որ Արցախի թեմում փակել են հայկական դպրոցների մեծ մասը, տեղական իշխանությունները բռնագրավել են դպրոցական գույքը, փակել 25-ից ավելի հայկական դպրոցներ¹⁰:

⁷ ԱԽ, նշվ. աշխ., էջ 566:

⁸ Նույն աղբյուր, էջ 568-569:

⁹ Ա., Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 25, նույնի՝ երկու բնութագիր, Երևան, 1927, էջ 20-22:

¹⁰ Հ. Գրիգորյան, Գ. Հարությունյան, Շուշիի ռեալականը, Երևան, 2001, էջ 34:

1897 թ. Գ. Գոլիցինը, դառնալով Կովկասի կառավարչապետ, հակահայկական քաղաքականությունը նոր թափ է հաղորդում՝ պատերազմ հայտարարելով ազգային գաղափարների ջատագով, հասարակական, քաղաքական կյանքում սկզբունքայնություն ու հետևողականություն ցուցաբերած շուշեցի հայերին:

1901 թ. Կովկասի կառավարչապետը ռազմական նախարար Ա. Կուրոպատկինին հաղորդում է, որ Շուշիում գործում են շուրջ 100 հեղափոխականներ, որոնց Սիբիր արքայազնը պարագայում վերջ կդրվի հայկական «անջատողականությունը»¹¹: Հարցին արմատական լուծում տալու համար նա նույնիսկ առաջարկում է ավելի ծայրահեղ քայլերի դիմել՝ Շուշիի հայությունն արտաքսել Սիբիր¹²: Միայն գեներալ Կուրոպատկինի սթափ մոտեցման շնորհիվ է ձախողվում Գոլիցինի խելահեղ ծրագիրը:

Իշխող վարչակարգը XX դարի սկզբներին նոր ծանր հարված հասցրեց Շուշիի կրթական, լուսավորական հաստատություններին, երիտասարդության ազգային դաստիարակության հարցերին: Դա հիմնականում կապված էր 1903 թ. հունիսի 12-ի Նիկոլայ II-ի տխրահռչակ հրամանագրի հետ, որով բռնագրավվեցին Հայ եկեղեցու կալվածքներն ու գույքը: Հայ պատմագիտության մեջ տիրում է այն կարծիքը, որ ցարական արքունիքն այդ օրենքով փորձում էր փակել հայկական դպրոցները, մշակութային հաստատությունները և սահմանափակել եկեղեցու ինքնուրույնությունը¹³: Մինչդեռ իրականում, այն հեռագնա նպատակներ ուներ: Յարական իշխանությունները լավ էին հասկանում, որ դարերի ընթացքում պետականությունից զրկված հայության համար եկեղեցին ազգային ինքնության և ինքնուրույնության ջատագովն ու դրան հասնելու կազմակերպիչն էր: Մյուս կողմից էլ, կրթական հաստատություններում էին երիտասարդների և ուսուցիչների մեջ խմորվում ազատագրական գաղափարներ, որոնք ժամանակի հոլովույթում կդառնային հայոց պետականության վերակերտման հիմնաքարեր: Այս հարցում չի կարելի թերագնահատել դարասկզբին Արևմտյան Հայաստանում ծայր առած հակասովթանական նոր շարժման դերը: Յարական կառավարությունը մտահոգ էր, որ պայքարի ալիքը կտարածվի նաև Արևելյան Հայաստանում: Մանավանդ որ տարածաշրջանում մեծ տերությունների ակտիվացման պայմաններում՝ Ռուսաստանի համար հետևանքները կարող էին անկանխատեսելի դառնալ: Հնարավոր զարգացումները կանխելու նպատակով, ցարական արքունիքը վաղօրոք փորձում էր ոչնչացնել իր համար վտանգավոր թիրախները:

¹¹ Գ. Լազյան, Հայաստանը եւ հայ դատը հայ եւ ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, 1991, էջ 95-96:

¹² ԱԾ, նշվ. աշխ., էջ 579:

¹³ Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք երկրորդ, Երևան, 2015, էջ 12-15:

Մինչև վերոհիշյալ օրենքի ընդունումը Գ. Գուլիցինը Նիկոլայ II-ին հավաստիացնում էր, որ «մեծ և միացյալ Հայաստան»-ի ստեղծման գործի գլուխ կանգնած է լուսավորչական եկեղեցին և տարեկան հարյուր հազարավոր ուսուցիչներ է ծախսում զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու համար¹⁴:

Այսրկովկասի հայաշատ վայրերում ապստամբական տրամադրություններ էին տիրում: Հակահառավարական պայքարի մեջ ներառվեց նաև արցախահայուցությունը:

1903 թ. օգոստոսի 29-ին Գանձակում մի քանի հազար մարդ հավաքվում է առաջնորդարանի մոտ և ներկայացնում իր բողոքը: Փոխնահանգապետ Անդրեևի հրամանով զինվորները կրակում են ցուցարարների վրա: Զոհվում է 10 մարդ, 70-ից ավելի վիրավորվում: Քաղաքում ռազմական դրուժյուն է մտցվում¹⁵: Համաժողովրդական շարժմանը միանում են նաև Շուշիի հայերը: 1903 թ. սեպտեմբերի 8-ին նահանգապետ Լուցաուն 500 կազակների ուղեկցությամբ Գանձակից հասնում է Շուշի և փորձում ի կատար ածել կառավարության որոշումը: Ժողովրդի դիմադրությանը կազակները պատասխանում են կրակոցներով: Ընդհարումների ժամանակ երկու կողմերից եղան սպանվածներ և վիրավորներ: Զինված դիմակայությունը շարունակվում է մի քանի օր: Զերբակավում է ավելի քան 120 մարդ, որոնց թվում էին քաղաքագլուխը, Մկրտիչ Խանդամիրյանը, յոթ աշակերտ ռեալականից, երեսունը՝ թեմականից: Քաղաքում ռազմական դրուժյուն է հայտարարվում: Երեկոյան ժամը 6-ից հետո փողոց դուրս եկածներին ձերբակալում էին: Փակվեցին խանութները: Զէին գործում քաղաքային ինքնավարության մարմիններն ու դատարանը: Բոլոր որոշումները միանձնյա կայացնում էր նահանգապետը: «Կօզակների ոհմակները վխտում են քաղաքի իւրաքանչիւր անկիւնում, — պատմում է ակննատեսը, — և օր ու գիշեր զանազան վայրենութիւններով կարծես ուզում են իրենց բարբարոս նախահայրերին գերազանցել»¹⁶:

Նահանգապետ Լուցաուն փորձում էր հայերին գրգռել թուրքերի դեմ: Նրա կարգադրությամբ թուրքերին զենք է բաժանվում: Շուշիում հավաքված թուրքերին դիմելով նա ակնարկում է. «Լսել եմ, որ դուք զինել էք և պատրաստել էք մեզ պաշտպանելու ու հայերին կոտորելու»: Դրան թուրքերը պատասխանել են. «մենք ոչինչ չենք պատրաստում հայերի դէմ, նրանք մեր լաւ դրացիներն են»¹⁷:

¹⁴ Է. Ակնունի, Դեպի կոխ, Ժնև, 1904, էջ 20-24:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 218-221, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան, 1981, էջ 355:

¹⁶ «Հայկական ցոյցերը Կովկասում», Դրօշակ, հմ. 9, Ժնև, 1903, էջ 134-135, Է. Ակնունի, նշվ. աշխ., էջ 235-241, В. Величко, Кавказ. Русский вопрос и межплеменные вопросы, Баку, 1990, сс. 71-72:

¹⁷ «Գաւառներում», Դրօշակ, № 8, Ժնև, 1903, էջ 119:

Յուլյցեր և ընդհարումներ տեղի ունեցան նաև Արցախի մի շարք բնակավայրերում: ՀՅԴ «Ապառաժ»-ի կառույցը որոշեց վրեժխնդիր լինել արյունալի ընդհարումների կազմակերպիչների հետ:

Ահաբեկման ենթարկվեց Գանձակի փոխնահանգապետ Անդրեևը, Շուշիում սպանվեց ոստիկանապետ Սախարովը, գավառապետ Շումակովիչը, գավառապետի օգնական Ֆեոդորովը, հարկային տեսուչ Շչերբակովը, ժանդարմ Պողշիվալովը, գաղտնի ոստիկան Խասիևը, գանձարանի պաշտոնյաներ Բադիևը և Կոպրունովը¹⁸:

Հաշվի առնելով այդ հանգամանքները՝ ցարական կառավարությունը 1905թ. օգոստոսի 1-ին անվավեր համարեց 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը:

Չնայած այդ ամենին՝ Շուշիում ազգային, սահմանադրական, հեղափոխական խմբորումները ավելի էին խորանում: Աշոտ Հովհաննիսյանը՝ որպես դեպքերի մասնակից ու ականատես, նշել է, որ Շուշիի հեղափոխականների շարքերում հատկապես աչքի էին ընկնում Մենակը, Իսաջանը, Թորգոմը, Իշխանը, Արամը, Կոստյան, Շիրինյանը, Արաբին, Լետան, Սնարյանը, Ծատուրը¹⁹: Շուշիի այդ երիտասարդներն էլ դարձան հայոց երկիրը թուրքական և ցարական բռնակալական վարչակարգերից ազատագրելու և ազգային պետականությունը վերակերտելու գաղափարների կրողները:

1906-1907 թթ. տեղի ունեցան Շուշիի մետաքսագործական, կաշեգործական ֆաբրիկաների, տպարանի, կոշկակարների, դարբինների, հացթուխների, դերձակների համքարությունների բանվորների ցույցեր: Առավել ակտիվ էր գործում թեմականի և ռեալականի աշակերտների կազմակերպած «Աշակերտական միութիւն»-ը, որը 1905-1907 թթ. գլխավորել է քաղաքի սովորող ցուցարարների պայքարը:

Թեմական դպրոցը նորից հայտնվում է ազգային, առաջադիմական գաղափարների քարոզման կիզակետում: 1907 թ. թեմականի տեսուչ Արշակ Զիլինգարյանը կազմակերպեց ուսուցիչներից կազմված մի գաղտնի խմբակ: Այդ խմբակի անդամներն էին Ս. Բաղդասարյանը, Հ. Մելիք-Հովսեփյանը, Ռ. Քաջբերունին, Ա. Հայրապետյանը, Մ. Հարությունյանը, Հ. Մելիք-Հայկազյանը, Ե. Սարգսյանը, Մ. Առստամյանը և Բ. Թորոսյանը: Շուտով խմբակը բացահայտվեց ոստիկանական մարմինների կողմից, և Ա. Զիլինգարյանն ու երկու ուսուցիչներ երեք տարով բանտարկվեցին և աքսորվեցին Ռուսաստան: Բանտարկյալներին ազատելու համար թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոսի խնդրագրերը մերժեցին Գանձակի նահանգապետն ու փոխարքան²⁰:

¹⁸ ՀԺՊ, հ. 6, էջ 356, Դրօշակ, № 2, ժնև, 1905, էջ 31:

¹⁹ Ա. Հովհաննիսյան, Հուշեր և բնութագրումներ, Երևան, 1969, էջ 68-69:

²⁰ ԱԾ, նշվ. աշխ., էջ 607-608:

«Ամեն օր խմբերով մարդիկ բանտերն էին նետվում, – պատմում է ականատեսը, – որոնք աչքի էին ընկել անցած շրջանում որպես ղեկավարներ կամ կովող ուժեր... Շուշվա հայկական քաղաքամասում իր դաժանությամբ հայտնի էր ոստիկանապետ (պրիստավ) Կասմանժևսկին, որից խորշում էին բոլորը: Բավական էր, որ նա 2 կամ 3 հոգու փողոցում միատեղ կանգնած զրուցելիս տեսներ, իսկույն կձերբակալեր»²¹:

1906-1907 թթ. Շուշիում գործում էին 10-12 հոգանոց «Կայծակ», «Որոտ», «Կրողակ» դպրոցական գաղտնի խմբեր, որոնց հետ քաղաքական աշխատանքներ էին տանում կուսակցությունների, մտավորականների ներկայացուցիչները: 1913 թ. կազմակերպվեցին «Միություն», «Միրաժ» աշակերտական միությունները:

1906 թ. մարտի 19-ին Քրիստափոր Միքայելյանի մահվան տարելիցի կապակցությամբ Ղազանչեցոցում կազմակերպվեց հոգեհանգիստ: Նույն օրը Քրիստափոր Միքայելյանի, Ստեփանյանի և Մարգար ժամհարյանի հիշատակին կայացավ գրական, երաժշտական երեկույթ²²:

Շուշեցի մտավորականները՝ ուսուցիչները, դասախոսները, ամեն կերպ ձգտում էին մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործը պատշաճ աստիճանի վրա դնել:

XIX դարի սկզբներից սկսած մինչև 1920 թ. Շուշիի հայկական դպրոցներում ամեն տարի նշում էին ազգային տոները՝ մանավանդ «Վարդանանց տոնը»: Ազատության համար նահատակված հայորդիների հիշատակին նվիրված տոնակատարություններ մասնակցում էր նաև քաղաքի շափահաս բնակչությունը: Այդ օրը նույնիսկ փակվում էին խանութներն ու արհեստանոցները²³: Հայոց գրերի գյուտին և տպագրությանը նվիրված միջոցառումները Շուշիում վերածվում էին համաքաղաքային տոնախմբության: Այդ տարիներին շուշեցի մտավորականները միշտ էլ զգում էին ազգային հոգևոր մշակութային զարկերակի բիթները:

1890 թ. թեմական դպրոցում Ղևոնդ Ալիշանի 50-ամյակի կապակցությամբ ուսուցիչները միջոցառում են կազմակերպում:

Հայ մտավորականների ջանքերին հակառակ՝ ցարական իշխանություններն ամեն կերպ Շուշիի դպրոցներում խոչընդոտում էին հայոց լեզվի և պատմության դասավանդմանը: 1887 թ. մինչև 1906 թ. ռեալական դպրոցում արգելվեց հայոց լեզվի և պատմության դասավանդումը:

²¹ Ա. Կիսիբեկյան, *Հուշեր*, հ. 1, Երևան, 2011, էջ 150:

²² *Արշալոյս*, № 64, 24 մարտի, Թիֆլիս, 1906:

²³ Արցախեցի, «Շուշի», *Մեղու Հայաստանի*, № 46, 22 մարտի, Թիֆլիս, 1881, էջ 1, *Փայլակ*, № 10, 12 փետրվարի, Շուշի, 1917:

Շուշիի հանրութիւնը մի երկարատև պայքար սկսեց իշխանութիւններին դէմ՝ պահանջելով շաբաթական մի քանի ժամ պետական դպրոցներում թույլ տալ դասավանդելու հայոց լեզու և պատմութիւն:

Հեղափոխական խմբումները Շուշիում կասեցնելու նպատակով 1906 թ. իշխանութիւնները վերանայեցին նախկին որոշումը, և պետական դպրոցներում վերսկսվեց հայոց լեզվի ու հայոց պատմութեան դասավանդումը: Անգամ Շուշիի քաղաքային «ուպրավան» դիմեց թեմականի տնօրինութեանը՝ քաղաքի պետական դպրոցներում հայոց լեզվի դասավանդման համապատասխան ծրագիր մշակելու համար²⁴:

Շուշեցի մտավորականները հաճախակի դիմում էին այն ընտանիքներին, որոնք իրենց երեխաներին ռուսական կրթութիւն էին տալիս, հորդորում առաջնորդվել հայեցի դաստիարակութեան սկզբունքներով:

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած, Արցախը դարձավ սահմանադրական շարժման, ազատամիտ, առաջադեմ ազգային գաղափարների ձևավորման, արծարծման և տարածման կենտրոն: Նմանօրինակ միջավայրը, մասնավորապէս Շուշին, մագնիսի նման դեպի իրեն էր ձգում հայոց երկրի տարբեր հատվածներում ապրող լուսավոր գավակներին, որոնք, տեղացիների հետ միասին, նոր որակ հաղորդեցին այդ ամենին: Արցախից ճառագած նոր գաղափարները տարածվեցին նաև Հայաստանի նահանգներում: Այդ ամենը XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Հայաստանում ազգային-ազատագրական պայքարի նոր զարթոնքի խթան հանդիսացան: Հայոց պետականութեան վերակերտման տեսլականը օրեցօր միս ու արյուն էր ստանում:

VAHRAM BALAYAN

**ARTS‘AKH AS A CENTER OF FORMATION AND
DISSEMINATION OF PROGRESSIVE IDEAS
(SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CC.)**

Keywords: Arts‘akh, Shushi, progressive, liberation, national ideology, intellectual, education, constitutional, free-minded, statehood.

Since the second half of the 19th century, Arts‘akh became a center of constitutional movement, as well as of the formation and dissemination of progressive national ideas. This process, particularly in Shushi, attracted like a

²⁴ Փայլակ, № 38, 18 հունիսի, Շուշի, 1917:

magnet enlightened young men from different parts of Armenia. Thanks to their cooperation with the locals, the movement gained momentum and the new ideas spreading from Shushi reached the provinces of Armenia as well. This led to a new revival of the national liberation struggle in Armenia in the late 19th and early 20th centuries.

ВАГРАМ БАЛАЯН

**АРЦАХ КАК ЦЕНТР ФОРМИРОВАНИЯ И
РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПРОГРЕССИВНЫХ ИДЕЙ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)**

Ключевые слова: Арцах, Шуши, прогрессивный, освободительный, национальная идеология, интеллигент, образование, конституционный, свободомыслящий, государственность.

Начиная со второй половины XIX века Арцах стал центром формирования, становления и распространения конституционного движения, свободомыслия, прогрессивных национальных идей. Соответствующая среда, в частности, город Шуши, магнитом притягивал к себе проживающих в различных уголках армянских земель просвещенных сынов, которые в сотрудничестве с местными деятелями, придали новое качество этим настроениям. Развившиеся в Шуши новые идеи распространились также в провинциях Армении. Все это стало серьезным толчком для нового пробуждения национально-освободительной борьбы в Армении в конце XIX и начале XX веков.